

Н. У. Чайка

МЕХАНИЗМЫ СИНТАКСИЧНОЙ ДЕРИВАЦИИ У БЕЛАРУСКОЙ МОВЕ

Актуальность исследования механизмов синтаксической деривации в белорусском языке обусловлена отсутствием в лингвистической литературе концептуального описания подобной проблемы. В статье выявлен диапазон компенсаторной функции структурно-смысловых языковых механизмов синтаксических дериватов разных типов, исследованы уровни языковой репрезентации семантики структурно-синтаксических модификаций – морфологический, синтаксический, сверхфразовый – и логико-грамматические факторы.

Сінтаксічныя сістэмы розных моў непарыўна развіваюцца, што выклікае шырокае функцыянаванне розных сінтаксічных дэрыватаў – канструкцый эліптычных, далучальных, вытворных, якія актуалізуюць неабходную інфармацыю, дазваляюць зрабіць яе семантычна ёмістай. Механізмы рэгулявання структурна-сінтаксічных мадыфікацый маюць антрапацэнтрычны кірунак, што дазваляе карэляваць мысленне чалавека і моўныя сродкі яго выражэння. Таму аналіз сінтаксічных дэрыватаў з вызначэннем заканамернасцей іх функцыянавання стаў адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннага і замежнага мовазнаўства.

Функцыянаванне структурна-сінтаксічных мадыфікацый мэтазгодна аналізаваць у сувязі з моўнымі механізмамі, што рэгулююць іх утварэнне. Названая праблема аналізавалася ў межах розных сінтаксічных школ і напрамкаў. Тэарэтычная база псіхалагічнай школы ў мовазнаўстве (Т. Ф. Дубоўцава, М. Л. Макараў і інш. [1; 2]) грунтавалася на тоеснасці граматычных і псіхалагічных катэгорый. Гэта значыць, што структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі кваліфікаваліся як цэласныя ўяўленні аб з’явах рэчаіснасці безадносна да структуры, а да механізмаў кампенсацыі сэнсу адносілі вербальныя і невербальныя сродкі камунікацыі. У межах семантычнай сінтаксічнай школы (З. Выхадзілава, Б. Хаўнспергер, А. Унішэўска і інш. [3; 4; 5]) механізмы сінтаксічнай дэрывацыі звязвалі з пытаннем прамой і адваротнай валентнасці кампанентаў семантычнай структуры. Функцыянальная школа (К. Карлсан, Г. А. Золатава і інш. [6; 7]) разглядала кожную структурна-сінтаксічную мадыфікацыю як асобны інварыянт, а рэгуляванне іх ужывання, на думку вучоных, абумоўлена камунікатыўнай сітуацыяй.

Пытанне пра механізмы сінтаксічнай дэрывацыі знайшло сваё адлюстраванне і ў канцэпцыях сінтаксічных тыпалогій – кантэнсіўнай (Г. П. Мельнікаў [8]), парадку слоў (А. У. Цымерлінг [9]), граматыка-структурнай (Д. Патэльберг [10]), структурна-граматычнай (Р. Гжэгарчыкова, З. Салоні, П. Сіміч, М. Энсі [11; 12; 13; 14]), дзе механізмы ўтварэння сінтаксічных дэрыватаў звязваліся з універсальнымі і спецыфічнымі параметрамі тыпалогіі кожнай канкрэтнай моўнай з’явы. Тыпа- і відаўтварэнне, на думку даследчыкаў, абумоўлена выключна граматычнымі асаблівасцямі аналізуемых моў –

аналітычным або сінтэтычным характарам выражэння граматычных значэнняў, свабодным або фіксаваным парадкам слоў, сінтаксічным і семантычным дыяпазнам асобных кампанентаў і інш.

Сучасныя сінтаксічныя канцэпцыі неадназначна трактуюць механізмы сінтаксічнай дэрывацыі ў розных мовах. Гэта, у сваю чаргу, ускладняе іх упарадкаванне. Актуальнасць даследавання абумоўлена патрэбай тэарэтычнага асэнсавання заканамернасцей сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове. Як бачна, праблематыка даследавання ў артыкуле з'яўляецца новай, сучаснай і запатрабаванай. Актуальнасць работы абумоўлена таксама адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптуальнага апісання механізмаў сінтаксічнай дэрывацыі ў беларускай мове, неабходнасцю распрацоўкі кваліфікацыйных, класіфікацыйных і сістэмаўтвараючых параметраў для ўпарадкавання сінтаксічных дэрыватаў.

Мэта даследавання ў артыкуле – выяўленне дыяпазону кампенсаторнай функцыі структурна-сэнсавых моўных механізмаў у сінтаксічных дэрыватах розных тыпаў.

Лінгвістыка выпрацавала сістэму моўных механізмаў, што рэгулююць функцыянаванне структурна-сінтаксічных мадыфікацый. Свабоднае ўжыванне названых канструкцый магчыма дзякуючы ўзаемадзеянню моўных сродкаў розных узроўняў – фанетычнага, лексічнага, граматычнага, сінтаксічнага, тэкставага, таксама абумоўлена логіка-семантычнымі і семантыка-сінтаксічнымі фактарамі.

Найбольш пашыранымі з'яўляюцца *структурна-сэнсавыя* моўныя механізмы. Яны рэгулююць функцыянаванне няпоўных і эліптычных канструкцый на аснове характару сінтаксем – мона-, поліфункцыянальнага або канстантнага, узаемадзеяння сінтаксем з рэферэнтным значэннем. Сэнс няпоўнай канструкцыі ўзнаўляецца ў структуры поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі спосабам дубліравання апушчанага кампанента: *У белай кофточцы шаўковай, // І валасы – святлісты шоўк. // Глядзіць разгублена наўкола: // Няма! Спазніўся! Не прыйшоў!* (Н. Гілевіч). Такія сказы структурна і семантычна праецыруюцца на поўны сказ, што дазваляе ім выконваць камунікатыўную функцыю ў поўнай меры.

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць функцыянаванне розных паводле структуры няпоўных сказаў – складаназлучаных: *Было неба то сіняе, то ружовае, // А пад ім малая хатка рыбака. // І было, як неба, возера шырокае, // Шумела там заўсёды асака* (М. Танк); складаназалежных: *Аклян пірамідак, якіх раней было больш, чым крыжоў, і крыжоў, якіх з кожным годам усё больш ды больш...* (Я. Брыль); бяззлучнікавых: *Адзінцоў. Я, можа, лішне настойлівы: якая?* (І. Мележ); камбінаванай будовы: *Я на сухі пагорак узыду, // А позірк пільны – незнаёма пудкі, // Вунь дом у трох бярэзін на віду, // І тры акны, і ў кожным – незабудкі* (Р. Баравікова).

Падобнымі фактарамі абумоўлена ўжыванне няпоўных канструкцый у структуры дыялагічнага адзінства. Рэплікі дыялогу маюць розную будову: апускацца ў іх можа любы член, што абумоўлена легкасцю яго ўзнаўлення

з дапамогай кантэксту. Кампенсацыя сэнсу няпоўных канструкцый у структуры дыялагічнага адзінства суправаджаецца таксама невербальнымі сродкамі камунікацыі: мімікай, жэстамі і інш. Сэнсава-граматычнае адзінства канструкцый у структуры дыялогу дазваляе экспліцытна выражаць толькі той член, які змяшчае новую інфармацыю, неабходную для далейшага развіцця паведамлення: *Залыгін. Праўду пішуць. Дзяцел. Праўду? Цяпер гэтых праўд развялося больш, як грыбоў у цёплы дождж. Якая з іх лепшая – не разбярэш! Салдат. А можа, той, сапраўднай, і зусім няма. Залыгін. Ёсць. Чыбук. Дзе яна, пад якім кустом? У бальшавікоў? (І. Мележ).*

Структура дыялагічнага адзінства, у склад якога ўваходзяць няпоўныя канструкцыі, класічная: першы сказ з'яўляецца поўным і змяшчае ўсе неабходныя структурныя і семантычныя кампаненты. Астатнія рэплікі «нанізваюцца» на стрыжнёвы сказ і змяшчаюць толькі актуальную інфармацыю: *Купалка. Хіба бацькі не расказваюць табе казак, паданняў? Хлопчык. Расказваюць. Купалка. Пра каго? Хлопчык. Пра Бураціна, пра Снежную каралеву, пра Дзюймовачку... Купалка (расчаравана). А-а-а... Пра мяне, значыць, забыліся. Хлопчык. Бабуля штось казала. Пачакай, я ўспомню (Г. Каржанеўская).*

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне назіраецца ў структуры складанага сказа з эліпісам дзеяслова, паміж часткамі якога ўсталёўваюцца адносіны адначасовасці: *У небе – сонца, пад гарой – крынічка (А. Грачанікаў); Пах сена з-пад наветкі – // Сляды наўкол і скрозь (М. Стральцоў); паслядоўнасці: Рукавы – аж па локці, // Сякеры – з-пад навеці (С. Законнікаў); Абмінуў маё сяло навальнічны гром. // Мяне ў поле павяло, // Я ўжо – за сялом (А. Бялевіч); умоўна-выніковыя: Якую ні вазьмі з цытат – // Свайго ні кроплі... плагіят (А. Бачыла); Надыйдзе вечар – танцы да відна... (А. Бачыла); Няма цябе – няхай тады і пекла (М. Трухан); прычынна-выніковыя: Патэнт возьмем – цацкі з наветра (М. Матукоўскі); Абы свята – ён на ігрышчах (М. Гарэцкі).*

Найбольш выразна структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэалізуюцца пры функцыянаванні канструкцый з даданымі членамі сказа. Даданыя далучальныя канструкцыі ўдакладняюць семантыку прэдыката і аб'ядноўваюцца ў звышфразовае адзінства на аснове далучальнай звышфразовай падпарадкавальнай сувязі. Парцэляты-дапаўненні прымацоўваюцца да прэдыкатыўнай адзінкі з дапамогай далучальна-падпарадкавальнай сувязі і ўказваюць на такія працэсуальныя аб'екты, як аб'ектыў: *Вось яно, ваша паведамленне, Рагнеда Іванаўна! Цудоўна бабахнула. Усё ўшчэнт! Граматы, дыпломы, званні – усё! (М. Матукоўскі); інструмент: Такую крэпасць – бабай? Будаваці навечна і раптам – бабай? (А. Макаёнак), сродак: Хоць бы прыбудову ладную. З таго бяргвення... (У. Паўлаў); крэатыў: Спачатку тэматыка і арганізацыя, а пасля і самае галоўнае. Канферэнцыя («Гомельскі ўніверсітэт»); – От, Корч стары! Ето ж – пяць дзён за жменю! (І. Мележ).*

Часта кампенсаторная функцыя рэалізуецца ў выпадках, калі парцэляваная канструкцыя суадносіцца з адрасатам: *Але... Як яна (Насця) магла? На Васіля, свайго дырэктара... Мне, яго брату, у вочы...* (В. Карамазяў); з рэцыпіентам: *А цяпер во гэты білет... Навошта ён мне?... Маладзейшаму б каму-небудзь* (А. Дудараў); з аб'ектам сумеснага дзеяння (суразмоўцам): *Паглядзеўшы, як функцыянуе аўтаматызаваная інфармацыйная сістэма «Мясцовыя саветы народных дэпутатаў», Анатоль Рубінаў заўважыў: «Толькі ўдумаіцеся, да чаго мы дайшлі. Мы ўвесь час – пра выкарыстанне камп'ютарнай сістэмы ў вёсцы. Асабліва са старшынямі сельскіх саветаў. У праграму закладзены ўсе звесткі, якія ёсць у гаспадарчай кнізе» («Звязда»); з дэлібератам: *Дарма вы там, за сталом. Наконт Мароза гэтага* (В. Быкаў); *Ды не на Сонца я тваё, супакойся... На Бога, на лёс свой, на жыццё... Усё да мяне бокам, бокам, бокам!* (А. Дудараў).*

Парцэляваныя даданыя члены сказа – акалічнасці – указваюць на спосаб дзеяння, адмяжоўваючы пры гэтым семантыку ўспрыняцця ад семантыкі маўленчых працэсаў: *Трохі заду ад іх шчабятлівых і гарэзных галасоў – маладыя баскі. Спачатку нясмела, затым упэўнена* (У. Паўлаў); семантыку адносін ад семантыкі руху: *Дзеці як – да цябе. Як да сваёй* (І. Мележ); семантыку зменнага стану ад семантыкі адносін: *Толькі, – вочы патрабавалі, як неадменнага, – Каб па-людску. У царкве* (І. Мележ); семантыку маўленчых і кагнітыўных працэсаў: *Сёння можна толькі пра каханне. Напаўголаса!..* (Г. Багданава); статычнай і дынамічнай лакалізацыі: *Стаў веснічкі зачыняць, а за спіной – двое! Як з-пад зямлі* (М. Матукоўскі); актыўнага дзеяння ад дынамічнай лакалізацыі: *Я заўтра... Першай таксоўкай* (Г. Марчук); семантыку руху ад псіхічных працэсаў: *Глыбей, глыбей... У зябкае мора, у акіян падсвядомасці* (Г. Багданава) і інш.

Парцэляваныя канструкцыі, што ўказваюць на лакалізацыю аб'екта ў прасторы, канкрэтызуюць акалічнасць эліптычнай канструкцыі: *А вы – к малатарні. У гумно* (І. Мележ). Такія кампаненты адмяжоўваюць рэляцыйныя прэдыкаты ад акцыянальных: *Яно, праўда, і ўвосень, і ўлето – як арыштанты якія. Ні адсюль, ні сюды* (І. Мележ).

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць функцыянаванне розных семантычных тыпаў эліптычных канструкцый – прадвызначаюць сэнсавое напаўненне незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі. Найбольш выразна рэгулятыўная функцыя моўных механізмаў праяўляецца ў эліптычных канструкцыях з семантыкай перамяшчэння: *Павуцінка залатая – да вясковага двара. Верасовая сцяжынка. Па баках – беразнякі* (Г. Бураўкін); *– Я – да нашых куркулёў! Ну не!* (А. Дзялендзік); *Інжынер – купец з вышэйшай адукацыяй – у агарод з бульдозерам* (М. Матукоўскі); *Сава – на самую вяршыню, // Найярчэйшую з нябёсаў зорку* (М. Танк). Семантычнае напаўненне эліпсаванага члена праецыруецца на лексіка-семантычную групу са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы: *Сонца насустрач і сіні прастор. // Неба і хмары ў вясёлкавай браме* (С. Грахоўскі); *Праз завею – сані, сані...* (С. Законнікаў).

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць кампенсаторную функцыю эліптычных канструкцый з семантыкай маўленчых працэсаў. Механізм фарміравання адпаведнага сэнсу грунтуецца на аснове ўзаемадзеяння прэдыкатыўнага кампанента з дэлібератыўным: *Я не пра людзей. Я – пра княжыча* (І. Чыгрынаў); *А трэці – усё пра дарогі і пра старэнькую маці...* (Г. Бураўкін). Імпліцытае выражэнне кампанента, што ўказвае на аб'ект маўленчых адносін, не змяняе структурна-сэнсавае афармленне канструкцыі: *Цяпер – пра «Белалобага»* (Я. Брыль); *От найшла пра што* (І. Мележ).

Кампенсаторная функцыя на аснове структурна-сэнсавых механізмаў часам падразумявае пераўтварэнне кампанентаў эліптычнага сказа – лакатыў можа змяшчаць прэдыкатыўную прыкмету: *Бацька рабочы з малых год. Спачатку – на чыгунцы, потым – на электрастанцыі* («Маяк»); прэдыкат можа пераўтварацца ў аб'ектны кампанент: *Колькі часу Васіль старшыней* («Чырвоная змена»); *Пераб'ёмся пакуль як-небудзь. А там, зімой – у лес, на нарыхтоўкі. Глядзі, і завядзецца капейка* (І. Мележ).

Значна большая колькасць кампанентаў патрабуецца для перадачы сэнсу ў канструкцыях са значэннем актыўнага непераўтваральнага ўздзеяння. Працэс, накіраваны на аб'ект, ніякіх змен не ўтварае, таму і колькасць кампанентаў павінна быць большая. Пры ўказанні на перадачу матэрыяльных аб'ектаў кампенсаторным кампанентам выступае рэцыпіент: *Табе мой боль, – // І больш нікому* (Я. Янішчыц); *Мінчаніну – прывабныя пагоркі, як жменьку цеплыні* («Добры вечар»); *Самае каштоўнае выпускнікам* («Студэнцкі стыль»); *Будучай маці – кнігі* (ЛіМ); *Гэтыя пацеркі для мамы* («Ленінскі шлях»); *Каханкам – забавы, гульня, смяшкі* (В. Іпатава); *Вам – і зерня сутнасць // І мае ўраджай ўсе* (В. Зуёнак); *Зямлі – зямное, // Неба – небу* (М. Стральцоў).

Структурна-сэнсавыя механізмы звычайна грунтуюцца на семантычнай спалучальнасці кампанентаў канструкцыі, напрыклад, данатыў можа спалучацца выключна з прэдыкатамі перадачы матэрыяльных і нематэрыяльных аб'ектаў: *Дзетдому ў першую чаргу* (В. Іпатава); *Сваім без чаргі і аўкцыёнаў* («Звязда»). Імпліцытны спосаб выражэння некаторых кампанентаў павышае актуальнасць матэрыяльна выражаных: *Як на згоду – келіх мёду, // Як на шчасцейка – прышак* (Я. Янішчыц); *Хатняе свята – дзецям* («Бабруйскае жыццё»); *Гэты дапаможнік пераважна для гісторыкаў* («Мы і час»). Назіраюцца выпадкі, калі кампенсаторную функцыю выконвае атрыбутыўнае азначэнне: *Вам з міністэрства... заказное* (А. Бачыла); *Вам ... ад дзяўчыны* (А. Бачыла); *Гэты бранзалет ад княжыча?* (Л. Дайнека). Аналагічным чынам ажыццяўляецца рэпрэзентацыя сэнсу ў канструкцыях з семантыкай інтэлектуальнай дзейнасці: *Усё, што ў думках дарогое, – Для цябе, жыццё* (А. Русак); *Гэты расказ... сыну былога франтавіка* (П. Прыходзька); *Убок – усё няпэўнае на свеце, // Убок – зімовы халадок трывог. // Для самых губ – бярозавае веце, // І кветка-сон каля стамлёных ног* (Р. Баравікова).

Механізм рэалізацыі семантыкі актыўнага ўздзеяння прадугледжвае ўжыванне аб'екта ўздзеяння ў якасці кампенсаторнага кампанента, які ўказ-

вае на сферу працэсу – фізічную або сацыяльную: *Людміла ў горад паедзе. Цябе – на яе месца* (А. Дудараў); *Яшчэ што-небудзь такое зробіш, і я цябе – без трыбунала... Сам!* (А. Дудараў); *Бач, як яно гарыць. Трэба вадою* (А. Жук).

Як паказала даследаванне, кампенсаторная функцыя ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова і няпоўных рэгулюецца з дапамогай структурна-сэнсавых механізмаў. Узнаўленне сэнсу ў аналізуемых канструкцыях ажыццяўляецца на розных узроўнях моўнай сістэмы – сінтаксічным, тэкставым і марфалагічным, а таксама з дапамогай логіка-граматычных фактараў. Структурна-сэнсавыя механізмы рэгулююць зместавую абумоўленасць незамешчаных сінтаксічных пазіцый, што праяўляецца ва ўзаемадзеянні кампанентаў у структуры звышфразавыя ўзроўню і шляхам разгортвання сінтаксічных пазіцый. Найбольш часта кампенсаторная функцыя названага механізма рэалізуецца на ўзроўні поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі і ў структуры звышфразавыя адзінства, гэта пераважна часткі ў структуры поліпрэдыкатыўных сінтаксічных адзінак з эліпсісам дзеяслова – складаназлучаных і складаназалежных, самастойных сінтаксічных адзінак у структуры звышфразавыя адзінства з адносінамі: далучальнай неадпаведнасці, далучальнага супастаўлення, далучальна-заклучальных, парцэляванай і эліптычнай адзінак у структуры звышфразавыя адзінства з сінтаксічнай сувяззю далучальна-паратаксічнай, далучальна-гіпатаксічнай, далучальна-паўпрэдыкатыўнай.

ЛІТАРАТУРА

1. *Дубовцева, Т. Ф.* Условия функционирования эллиптических конструкций (на материале русской и английской речи) / Т. Ф. Дубовцева // Особенности функционирования разноуровневых единиц языка: межвуз. науч. сб. / Саратов. ун-т; редкол.: Л. И. Баранникова (отв. ред.) [и др.]. – Саратов, 1988. – С. 71–76.
2. *Макаров, М. Л.* Динамика стиля в диалоге / М. Л. Макаров // Общая стилистика: теоретические и прикладные аспекты: сб. науч. тр. / Калинин. гос. ун-т; редкол.: Г. И. Богин (отв. ред.) [и др.]. – Калинин, 1990. – С. 25–31.
3. *Vychodilová, Z.* Elipsa jako jeden ze způsobu neexplicitního vyjadřování obsahových prvků v jazyce / Z. Vychodilová, R. Zimek; Masarykova unv. – Olomouc: [s.n.], 1988. – 231 s.
4. *Hausperger, B.* Sprachökonomie in Grammatik und Pragmatik: die Ellipse / B. Hausperger. – München: Utz, 2003. – IX, 327 s.
5. *Uniszewska, A.* The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glottodidactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.
6. *Carlson, K.* Parallelism and prosody in the processing of ellipsis sentences / K. Carlson. – New York; London: Routledge, 2002. – 227 p.
7. *Золотова, Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.

8. Мельников, Г. П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г. П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 2003. – 393 с.
9. Циммерлинг, А. В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А. В. Циммерлинг. – М. : Языки слав. культуры, 2002. – 895 с.
10. Pottelberge, J. van. Defining grammatical constructions as a linguistic sign: the case of periphrastic progressives in the Germanic languages / J. van Pottelberge // *Folia Linguistica*. – 2007. – Vol. 41, Iss. 1/2. – P. 99–134.
11. Grzegorzczkova, R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzczkova. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 2002. – 159 s.
12. Saloni, Z. Składnia współczesnego języka polskiego / Z. Saloni, M. Świdziński. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 2001. – 354 s.
13. Симић, Р. Српска синтакса : у 4 књ. / Р. Симић, Ј. Јовановић ; Филол. фак. у Београду [и др.]. – Београд [и др.] : Филол. фак. [и др.], 2002. – 4 књ.
14. Anstey, M. P. Functional discourse grammar – multifunctional problems and constructional solutions / M. P. Anstey // *Linguistics*. – 2008. – Vol. 46, Iss. 4. – P. 831–859.

The article is devoted to the study of the syntactic derivation mechanisms in the Belarusian language. It reveals the range of compensatory functions of structural and semantic language mechanisms of syntactic derivatives of different types. The levels of linguistic representation of the semantics of structural and syntactic modifications (morphological, syntactic, superphrasal and logical-grammatical factors) have been investigated.

Поступила в редакцию 06.11.2020